

Бажан О. Г.

«ДИРЕКТОР УКРАЇНИ». ПОВЕДІНКОВІ МЕХАНІЗМИ ТА СПЕЦИФІКА ПРОФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КПУ ПЕТРА ШЕЛЕСТА

На підставі детального вивчення та аналізу корпусу архівних джерел і свідчень сучасників подано характеристику методів і принципів Петра Шелеста з добору кадрів на ключові посади в Українській РСР, його стосунків із підлеглими у процесі роботи, формування найближчого кола соратників. Проведено аналіз персонального складу політбюро ЦК КПУ в 1963–1972 роках. Спираючись на мемуарні джерела, вивчено риси характеру, описано особисті якості, своєрідність стосунків першого секретаря ЦК КПУ з підлеглими, вищим керівництвом радянської держави та членами родини. Проукраїнський курс керівника республіканської партійної організації дістав відображення і в авторській книжці «Україно наша Радянська», що побачила світ у 1970 р. На перший погляд відверто ідеологічно-пропагандистська, праця Петра Шелеста наочно демонструвала увагу республіканської партійно-державної еліти до соціально-економічних проблем України, зацікавлення її історією та культурою. Автор статті з'ясовує основні тенденції у розвитку системи пільг і привілеїв радянської номенклатури у період «застою». Виявлено причини та закономірності, які зумовили скінення Петра Шелеста з політичного Олімпу.

Ключові слова: Петро Шелест, радянська партійно-державна номенклатура.

У розпал літа 1963 року вся повнота політичної влади в Українській РСР зосередилась у руках Петра Шелеста. «Мені трохи страшнувало за весь об'єм роботи і відповідальність, що лягли на мене», – написав він у щоденнику відразу після обрання його першим секретарем ЦК КПУ. Опинившись біля владного керма, Петро Юхимович передусім мав налагодити гармонійні стосунки з членами Президії ЦК КПУ. Вибудувати якнайшвидше регламентовану систему робочих відносин у межах керівного партійного органу, за спостереженнями завідувача республіканської редакції Радіо-Телеграфного агентства України при Раді міністрів УРСР О. Васильєва, Петру Юхимовичу не вдалося. Як стверджував наближений до політичного бомонду середини 1960-х рр. журналіст, «в перші місяці П. Ю. Шелесту було важко працювати, знаходити необхідні контакти, зв'язки зі своїми колегами. І хоча на тому ж Пленумі обрали нового другого секретаря ЦК – М. О. Соболя, колишнього першого секретаря Харківського обкому партії (І. П. Казанець через два тижні після Пленуму був затверджений Головою Ради Міністрів УРСР), обстановка в Президії ЦК КП України була для П. Ю. Шелеста не дуже легкою. Наведу такий факт. Наприкінці вересня 1963 року М. С. Хрущов повинен був прибути на південь України. Я терміново вилетів до Миколаєва... прибуття

Хрущова чекають на військово-морському аеродромі... Поблизу широченної бетонної смуги на зеленому трав'яному килимі встановлено великий брезентовий намет. Біля нього зібралися Голова Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченко, Голова Ради Міністрів УРСР І. П. Казанець, секретар ЦК КП України В. Г. Комяхов, обласні керівники. А де ж перший секретар ЦК? І тут я побачив приземкувату міцну постать П. Ю. Шелеста. Він самотньо крокував туди-сюди по бетонній смузі. Мені конче потрібно було знати час прибуття Хрущова і його маршрут по Миколаївській області, щоб повідомити про це у Київ. Я підійшов до Шелеста і запитав про це. Петро Юхимович відверто зрадів моїй присутності і не відпускав від себе з півгодини. Зараз уже детально не пригадую усієї розмови, яка в основному точилась навколо майбутнього прибуття Хрущова, але добре пам'ятаю слова Шелеста, сказані наприкінці з якоюсь гіркотою: «Важко доводиться, дуже важко... Це тобі не обком». Він кинув сумний погляд у бік брезентового намету»¹.

Серед членів президії ЦК КПУ близьким до Петра Шелеста був другий секретар ЦК КПУ Микола Олександрович Соболев. Петро Юхимович довіряв М. Соболю важливі доручення.

¹ О. Васильєв, «Святе слово совість», *Сільські вісті*, березня 22, 1989.

У 1964 році під час усунення М. Хрущова на нього поклалися організаційні завдання щодо збирання у Києві усіх членів, кандидатів і членів ревізійної комісії ЦК КПРС та стеження за членом ЦК КПУ Ольгою Іващенко, яка намагалася попередити керівника держави про «палацовий переворот»². За висловом Петра Шелеста, він працював у «єдиній упряжці»³ з головою Ради міністрів УРСР Іваном Казанцем. Міцні та довірчі стосунки були між першим секретарем ЦК КПУ та головою президії Верховної Ради УРСР Дем'яном Коротченком. Не існувало комунікативних перешкод у спілкуванні Петра Юхимовича з секретарем (з 1966 р. другим секретарем) ЦК КПУ Олександром Ляшком, українським ученим у галузі колоїдної хімії, секретарем ЦК КПУ з ідеології (1968–1972 рр.) Федором Овчаренком та першим заступником голови КДБ при РМ УРСР Серафимом Крикуном.

Товариськість і дружба зберуться між Петром Шелестом та осілим у Москві секретарем ЦК КПРС Миколою Підгорним. На засіданнях президії/політбюро ЦК КПРС Петро Шелест завжди виступав у тандемі з Миколою Підгорним. «Я в усіх заходах підтримував Підгорного, оскільки бачив його розумні пропозиції», – наголошував у мемуарах Петро Шелест⁴. Гарні стосунки у Петра Юхимовича склалися з головою Ради міністрів СРСР Олексієм Косигініним та його першим заступником Дмитром Полянським. Новоспеченому першому секретарю ЦК КПУ благоволив і керівник країни Микита Хрущов. Петро Юхимович та Микита Сергійович були схожі між собою: зовнішністю, імпульсивним характером, манерами. Поет-шістдесятник Віталій Коротич зауважив, що «Шелест мав ампула милого провінційного Хрущова»⁵. Подібну думку висловив літератор Іван Дзюба: «Складалося враження, що Хрущов висунув його (П. Ю. Шелеста. – О. Б.) за ознакою подібності до самого себе: схожа опецькувата комплекція, схожа кругла фізіономія темпераментного сангвініка... схожа манера багатослівно імпровізувати»⁶. Під час неодноразових відвідин України в 1963–1964 рр. Микита Сергійович часто-густо у приватній обстанові (під час трапези

у резиденції під Києвом, на полюванні) вів доволі тривалі розмови з Петром Юхимовичем не лише про стан промисловості та сільського господарства в республіці, а й про діяльність Й. Сталіна, обставини арешту Л. Берії, розгром улітку 1957 р. «антипартійної групи Маленкова, Кагановича, Молотова, Булганіна»⁷. Незважаючи на довготривалі і стійкі, ділові та неформальні відносини з М. Хрущовим, Петро Шелест опиниться серед змовників у Кремлі, які внаслідок закулісних політичних інтриг у жовтні 1964 р. позбавлять першого секретаря ЦК КПРС влади.

Серед вузького кола осіб, на думки та поради яких Петро Шелест зважав, були його помічники: Олександр Пахаренко, Микола Кучер, Микола Турчанінов. Певний вплив на Петра Шелеста мав його молодший син Віталій. В одному з інтерв'ю Віталій Петрович охарактеризував взаємини зі впливовим батьком так: «Це були довірливі стосунки. Як у старшого товариша з молодшим. Він прислухався до моєї думки, інколи просив мене висловитися з якогось питання. Навіть допускав мене до ознайомлення з так званими шифровками, у нього не було часу, щоб усі їх прочитати – кожен день він отримував не менше ніж 300–350 сторінок. Це були шифровки від послів та інші документи, вони не були секретними, але все ж були достатньо закритими. Він просив мене приїздити ввечері та проглядати ці папери, я відсіював нецікаве і готував йому короткий реферат, а потім ми ще на ці теми бесідували. Це стосувалось, в основному, зовнішньої політики, він навіть прислухався до моєї думки»⁸.

Посівши головне номенклатурне крісло, Петро Шелест зіткнувся із багатьма викликами одночасно. У 1963 році Україну спіткав неврожай, тож Петру Юхимовичу довелося терміново займатися проблемами розвитку аграрного сектору. На особливому контролі у Шелеста перебувала ініційована Микитою Хрущовим програма зрошення півдня України. У жовтні 1963 р. за участю Микити Хрущова та Петра Шелеста відбулося відкриття першої черги Північно-Кримського каналу, призначеного для зрошення більш ніж 300 тис. га в Криму та Херсонській області, водопостачання Сімферополя, Феодосії, Керчі, Щолкіно, Судака, сільських населених пунктів Сімферопольського, Кіровського та Ленінського районів. Водночас Шелест захопився розвитком дорожньої інфраструктури в Україні.

² Петро Шелест, «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали, упоряд.: В. Баран, О. Мандебур, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; за ред. Ю. Шаповала (Київ: Генеза, 2004), 194, 206; Олексій Штейнле, «Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950–1970-ті роки)», *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету XXXVIII* (2014): 229–230.

³ Шелест, «Справжній суд історії ще попереду», 663.

⁴ Там само, 215.

⁵ Там само, 714.

⁶ Там само, 763.

⁷ Там само, 167.

⁸ Там само, 745, 747.

Рік напруженої роботи дався керманичеві республіки взнаки. У вересні 1964 р. лікарі констатували у Шелеста «велике загальне нервове і фізичне перенапруження». Проте чи зазнав метаморфози публічний імідж політика з набуттям високого статусу? Як свідчив Віталій Шелест, його батько, отримавши широкі владні повноваження, майже не змінився: «Звісно, звичка до влади, до того, що всі навколо тебе підкоряються, змінює людину. Але це нівелювалось тим, що він опинявся у становищі підлеглого, коли приїздив у Москву. У Москві він ставав українським дисидентом, у Києві – авторитарним правителем. Політичний таланти у нього був вродженим, він дуже добре маневрував, а душею він відпочивав, коли спілкувався з простими людьми на житейському рівні. У ті роки, коли його ще за портретами не знали, по дорозі на дачу він любив заїхати в яке-небудь село, посидіти і поговорити з простим дядьком чи бабцею про життя, про проблеми. Для нього це було підживленням»⁹.

Петро Шелест на посаді керівника республіканської партійної організації прагнув бути доволі відкритим лідером-агітатором у рамках «радянської демократії» середини ХХ століття. Звідси потяг до написання історико-партійно-пропагандистських текстів/книжок: «Ось зараз працюю (ідеться про роботу у липні 1967 р. над майбутньою книжкою «Україно наша Радянська». – О. Б.) над матеріалом про Україну, цікавий підбір матеріалу – історія українського народу і сучасне його життя. Я відчуваю, що дехто з московських “діячів” до цієї моєї книжки поставиться недоброзрозумливо, а то і зовсім вороже. Але я роблю корисну працю не тільки для себе, а й для майбутніх поколінь, залишаю слід моїх суджень та думок, і історія буде на моєму боці. А що залишається після людини, якщо вона не виклала своїх думок, переконань? Сам тлінний прах»¹⁰; «23–24 липня 1968 р. Вичитував остаточний варіант моєї книги “Історичне покликання молоді”. Зробив багато виправлень, зауважень, уточнень, доповнень. Виходить цікава історично правдива, на фактичному матеріалі, потрібна книга для нашої молоді, підростаючого покоління. Отримано немало попередніх гарних рецензій. Видавати книгу взялося видавництво “Молодая гвардия” (Москва)»¹¹; «30 квітня 1969 р. Продовжую готувати лекцію для слухачів Вищої партійної школи на тему: “Про стиль партійної роботи”. Вийшло 100 сторінок. Про-

сять мого дозволу видати матеріал окремою брошурую, дав згоду»¹².

Перший секретар ЦК КПУ завжди ретельно готувався до публічних виступів, обов’язково враховував особливості цільової аудиторії, її потреби, очікування, мову спілкування. Цікавився відгуками на свої промови. Працівник апарату ЦК КПУ Георгій Крючков пригадував: «Нешаблонними, базованими на глибокому знанні предмета, життєвому досвіді були виступи Петра Юхимовича перед партійним активом. На основі цих виступів було видано підготовлену його помічниками брошуру “Комуніст – активний борець партії”. У ній містилися такі, наприклад, поради: “Ніколи не говори погано про свого попередника. Намагайся зробити більше і краще, і люди це оцінять”. Підлабузники погано прислужилися автору брошури, оголосивши її “настільною книжкою кожного комуніста”»¹³.

Керманіч УРСР намагався бути доступним і зрозумілим у спілкуванні з людьми. Часто практикував виїзди автомашиною на периферію для зустрічей із партійними працівниками, господарниками, колгоспниками. Епізод, описаний у щоденнику 2 квітня 1972 р., яскраво доводить, що Петро Шелест був сповнений бажання відповідати критеріям «політика відкритого типу»: «Прийняв Крикуна, першого заступника голови КДБ УРСР. Обговорювали питання підготовки до першотравневих свят, з метою забезпечення безпеки КДБ пропонує відсунути трибуну вглиб на 4-5 метрів. Я не погодився, сказав, що якщо боятися свого народу, тоді робити нічого – потрібно йти із своїх постів»¹⁴.

Петро Шелест приділяв увагу саморозвитку та самовдосконаленню. Ставив за мету вивчити іноземні мови, цікавився театральною сферою, кінематографом. З кінця 1950-х рр. він вів особистий щоденник. Системне фіксування подій, занотовування думок, ідей, можливих рішень життєвих проблем сприймав як роботу над собою. Необхідність ведення лаконічних та стислих записів Петро Юхимович обґрунтовував так: «Кожен грамотний, навіть трохи здібний, зобов’язаний писати щоденники, свої нотатки. Це зміцнює думку, розширює кругозір, дає волю думці. Глибше розумієш матеріал і саму тему, над якою ти працюєш»¹⁵. На сторінках щоденника у полі зору державного діяча – знакові віхи вітчизняної та світової історії, громадські діячі, письменники, режисери, науковці,

¹² Там само, 306.

¹³ Георгій Крючков, *Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника* (Харьков, 2009), 107.

¹⁴ Там само, 369.

¹⁵ Там само, 245.

⁹ Там само, 749.

¹⁰ Там само, 247.

¹¹ Там само, 272.

заштунки української політики, епізоди особистого життя, тобто – корисна інформація для усвідомлення епохи «відлиги» та «застою» і врешті-решт «шелестівської доби».

Як представник керівної партійної номенклатури Української РСР Петро Шелест отримав для проживання номенклатурний будинок, розташований на території колишньої садиби київського аптекаря Октавіана Бельського в межах Кмитового Яру. Дві ошатні споруди кінця XIX століття посеред парку в оточенні малих архітектурних форм уподобав наприкінці 1943 р. Микита Хрущов після переїзду до звільненого від нацистів Києва. Більша за площею споруда у мальовничому куточку на околиці столиці стане офіційною резиденцією перших секретарів ЦК КПУ аж до середини 1970-х рр. Поруч із нею розміщувався будинок із персоналом, охороною та кінозалом. Крім того, Петру Шелесту було надано державну дачу у Межигір'ї на березі Київського водосховища.

Після обрання членом політбюро ЦК КПРС Петро Шелест, за спостереженнями другого секретаря ЦК КПУ Олександра Ляшка, став нарочито підкреслювати свій «особливий» статус: «Почалось із того, що йому стало тісно жити на дачі в Межигір'ї, де у двох великих особняках завжди розміщувались два керівники: перший секретар ЦК та голова Ради міністрів (або другий секретар ЦК). Голові Радміну І. П. Казанцю, який проживав тут із сім'єю у той час, було запропоновано звільнити займаний ним особняк. Тож усією великою територією з двома двоповерховими будинками з садами та водоймищами став користуватись тільки Шелест з сім'єю. Тут само розміщувався відділок охорони. У подальшому розпочалися будівельно-реконструкційні роботи: сауна з басейном, оранжерея для вирощування овочів та квітів, пташник, і на завершення завели індивідуальну корову. На утримання всього господарства вимагалось немало обслуговуючого персоналу. Витрати на утримання двох окремих житлових будинків із садибою (по вул. Осіївській) і дачного комплексу, які використовував перший секретар ЦК, не були обтяжливими для партійного бюджету¹⁶. Проте, вони відрізнялись серйозними надмірностями, які не помічав “господар”»¹⁷.

¹⁶ Утримання господарства «Межигір'я» і будинків по вул. Герцена № 12–14 у 1964 р. коштували державній казні 68,6 тисячі карбованців (див. О. Степис, «Пільги та привілеї керівної партійної номенклатури Української РСР у 1964–1985 рр.: матеріально-побутовий та лікувально-оздоровчий аспект», *Література та культура Полісся* 71 (2012): 224).

¹⁷ Александр Ляшко, *Груз памяти: Трилогия. Воспоминания*, кн. 3 *«На ступенях власти»* (Киев: Деловая Украина, 2001), 368.

Водночас інші керівники республіки було суворо обмежені в облаштуванні побуту як за державний рахунок, так і за власний кошт. Спецпільги і привілеї Петра Шелеста породжували тихе ремствування серед керівної партійної еліти УРСР. Відступи першого секретаря від «ленінських традицій партійної скромності», за свідченням колишнього голови КДБ СРСР Володимира Семичастного, «збирались у щадничку». На думку колишнього силовика, у «досє компроматів» на Шелеста «додалася і його поїздка на відпочинок до Трускавця: дружина Шелеста Іраїда Павлівна вважала, що Петру Юхимовичу не можна змінювати молоко, яке він пив щоденно, тому до потяга причепили товарний вагон, туди помістили корову, від якої вони завжди отримували молоко, і запас сіна»¹⁸.

Перший секретар ЦК КПУ не проминав можливості скористатися таким привілеєм для правлячої еліти, як літній відпочинок за кордоном, зокрема він був у Югославії у серпні 1965 р.¹⁹ Враження Петра Шелеста від перебування у країнах західної демократії переповідає його син Віталій: «Захід у плані політичному – імперіалізм і т. ін. – він, звісно, не сприймав. Але західна цивілізація, рівень її розвитку, забезпеченість людей та ін. були для нього тією метою, до якої нам потрібно прагнути. Коли він уперше побував у Парижі на з'їзді французької партії, у нього були сильні враження. Він захоплювався організацією життя і тим, як люди вміють там працювати. Тож Захід не був для нього предметом абсолютного відторгнення»²⁰.

Щоденникові записи Петра Шелеста на «тему зарубіжжя» містять відгуки про відвідини НДР, Румунії, Болгарії, Франції, Угорщини, а також фіксують його заклопотаність організуванням турне для дружини та дітей до США, Великої Британії, Італії.

Матеріальне забезпечення, пільги, нагороди (з нагоди 60-річчя удостоєний Зірки Героя соціалістичної праці) Юрій Шелест, на переконання кандидата у члени ЦК КПУ (1971–1975 рр.) Юрія Єльченка, «сприймав як належне, що відповідало його праці та становищу»²¹.

За своїм функціоналом Петро Шелест активно займався агітаційно-пропагандистською роботою, але не був ідеологом, теоретиком

¹⁸ Шелест, *«Справжній суд історії ще nonperedu»*, 727.

¹⁹ Н. Лысенков, А. Сорокин, «Фидель Кастро убил оленя, двух козлов и кабана...». За рамками безмятежных архивных снимков – острая борьба в советских верхах», *Родина* 2 (2019). <https://rg.ru/2019/02/20/rodina-kastro-ubil-olenia-dvuh-kozlov-i-kabana.html>.

²⁰ Шелест, *«Справжній суд історії ще nonperedu»*, 748.

²¹ Там само, 762.

марксистсько-ленінського вчення. Він позиціонував себе більше адміністратором, управлінцем. Керівник республіки охоче займався розвитком економіки, впровадженням наукових розробок у виробництво, поліпшенням добробуту громадян.

Комунікативний компонент професійного спілкування посідає помітне місце у щоденнику партійного діяча. Забезпечення конструктивного впливу на активність підлеглих – ця тема постійно зринає у його записках. Петро Шелест визнавав: «...я сам себе неодноразово картав за відвертість і прямоту висловлювання. Але краще пережити тимчасові неприємності і бути чесним та правдивим перед самим собою і своїм народом, ніж усе життя підлесником та плазуном. Жити чесному і справедливому завжди було нелегко, тим більше у наш час»²².

Жорсткий стиль спілкування з підлеглими й колегами П. Шелеста став навіть предметом для обговорення на президії ЦК КПУ від 28 червня 1963 р. Петро Юхимович пригадував, як напередодні пленуму ЦК КПУ, який мав затвердити його на посаді керівника республіканської партійної організації, отримував настанови від колег щодо застосування механізмів, способів і методів управління підлеглими: «На мою адресу Підгорний і деякі члени президії ЦК КПУ висловили кілька критичних зауважень і побажань, зокрема те, що за мною спостерігається гарячкуватість, треба мати більше терпіння, не “заводитись”, а також, що я не завжди слідкую за собою у формулюваннях і судженнях стосовно різних питань... Правду кажучи, вислуховувати це було нелегко, адже багатьма “вадами” я не страждав і не мав їх, хоча, як і кожна людина, мав свої недоліки»²³.

Зовнішність, запальний характер, управлінський стиль, звички – це ті яскраві та самобутні детермінанти керівника, про які, передусім, розповідали у своїх спогадах про Шелеста його близьке оточення, соратники та підлегли. Як людину з норавливим і запальним характером описує Петра Шелеста у мемуарах другий секретар ЦК КПУ (1966–1969 рр.) Олександр Ляшко.

Перший заступник голови Ради міністрів УРСР в 1967–1971 рр. Володимир Семичастний категорично заперечував використання П. Шелестом авторитарних методів керівництва.

Аналізуючи професійні якості, специфіку діяльності Петра Шелеста як першого секретаря ЦК КПУ, сучасники та дослідники політичної історії України другої половини ХХ ст. часто-гу-

сто вдаються до порівняння з його наступником – Володимиром Щербицьким. Зіставляючи дві історичні постаті, поет і публіцист Віталій Коротич зауважував: «Шелест в принципі не був шкідливим, це був працьовитий мужик. У нього не було тієї якості, яку повною мірою проявив Щербицький, який прийшов йому на зміну: Щербицький був геніальний в умінні працювати не з людиною, а з посадою. Шелест був дуже людяним, він знав, що таке ностальгія, він умів любити таку дивну людину, як Параджанов; Щербицький влаштував будь-яке керівництво, він міг прилаштуватися до кого завгодно. Шелест цього не умів, він був натурою, що відходить... За моїм уявленням, у країні відбувалася величезна чиновницька революція. Шелест був чиновником за посадою, але не був ним за духом своїм»²⁴.

Про сукупність схожих та відмінних рис Петра Шелеста та Володимира Щербицького згадує завідувач сектору перепідготовки кадрів відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ, а згодом завідувач відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ у 1970–1980 рр. Леонід Кравчук: «І той, і той були захисниками існуючого ладу, виступали за зміцнення Радянського Союзу, за перехід до комунізму. Що вони говорили “за часом”, я не знаю. Я можу говорити лише про їх офіційні заяви. Це були люди одного гатунку, тільки Щербицький був, на мою думку, на порядок вищим за людяністю і значно легшим в спілкуванні. Шелест був людиною крутою, не дуже полюбляв дискусії і висловлювався завжди односторонньо. Я також з ним трохи працював, був декілька разів в нього на прийомі. Він не був схильний вислуховувати когось, тому що мав свою думку. Може, якщо й слухав, то лише тих, хто стояв вище нього на щабель»²⁵.

Повноваження першого секретаря ЦК КПУ, в рамках яких Шелест здійснював свої функції, було чітко регламентовано. Лідер республіканської партійної організації здійснював загальне керівництво роботою ЦК, опікувався діяльністю військових органів та оборонної промисловості, Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР, проблемами Академії наук УРСР та мобілізаційної роботи. Питання кадрів номенклатури ЦК КПУ належали до сфери компетенції другого секретаря ЦК²⁶. У другій половині 1960-х рр.

²⁴ Там само, 720.

²⁵ Н. Трофімова, «Леонід Кравчук: Щербицький не вважав Кравчука перспективною постаттю...», *День*, лютого 22, 2003.

²⁶ Валерій Васильєв, «Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (середина 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.)», *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика* Вип. 15 (2009): 323.

²² Там само, 213.

²³ Там само, 154–155.

Петро Шелест вивів кадрові питання із переліку посадових обов'язків другого секретаря.

Добір кадрів на провідні посади в республіці перший секретар зосередив у своїх руках, проте на практиці це не означало, що він отримав широкі можливості проводити кадрову політику в Україні на свій розсуд. У оргвідділі ЦК КПРС доводилось узгоджувати навіть дрібні кадрові рішення. Восени 1964 р. Петро Шелест не мав наміру здійснювати у власних інтересах широку ротацию кадрів в умовах повернення до єдиного принципу будови парторганів через втому партійного апарату від кадрової чехарди та пертурбації у вищих ешелонах влади в часи Микити Хрушова. Разом з тим, маючи покровителя в особі секретаря ЦК КПРС Миколи Підгорного, Петро Шелест не наважувався руйнувати так звану харківську управлінську мережу в Україні, ретельно вибудовану його патроном. Зважаючи на політичну кон'юнктуру, яка склалася у республіці у середині 1960-х рр., перший секретар ЦК КПУ дотримувался курсу на стабілізацію кадрового корпусу партійно-державного апарату. Крім того, процеси консервації керівних номенклатурних лав в Українській РСР були спричинені змінами в кадровій політиці КПРС після XXIII з'їзду (1966 р.). У партійному статуті було скасовано положення про періодичну оновлюваність керівних кадрів, що позначилось на динаміці перебування на своїх посадах перших та других секретарів обласних комітетів партії. Якщо у 1966 р. 50,9 % секретарів обкомів Української РСР перебували на своїх посадах від 1 до 3 років, то вже у 1969 р. 51,1 % усіх секретарів обіймали свої посади від 3 до 5 років, а на 1971 р. – 42,3 % від 5 до 10 років²⁷.

Прерогатива в оновленні регіональної політичної еліти в СРСР належала ЦК КПРС, і тому фактично Кремль виступав ініціатором кадрових переміщень вищої партійної номенклатури Української РСР. Генсек Леонід Брежнєв прискіплював стежив за кадровою політикою в УРСР, адже вважав республіку важливим політичним плацдармом для концентрації влади у своїх руках на союзному рівні. Червневий (1966 р.) пленум ЦК КПУ ухвалив постанову про перейменування президії ЦК у політбюро ЦК КПУ, яке було сформоване Петром Шелестом за настійними рекомендаціями генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва.

Із представниками групи Брежнєва – Щербицького (Олексій Ватченко, Олексій Титаренко, Іван Грушецький) у складі політичного бюро ЦК КПУ у Петра Шелеста склалася напружена відносина. Емоційно, добираючи зневажливі та принизливі епітети, характеризує Петро Шелест на сторінках свого щоденника так звану дніпропетровську групу у вищій ланці партійно-радянської номенклатури УРСР: «Працювали дружно, добре, і про кожного, з ким доводилося працювати, можу сказати тільки хороше. Винятком є деякі, і в першу чергу Щербицький, Ватченко, Грушецький. Це тупі, лукаві люди, підлабузники, облесники і падлюки, можуть будь-кому стати на горло, перегризти його, що тільки досягти успіхів у кар'єрі»²⁸.

Наприкінці 1960 – на початку 1970-х рр. Петро Шелест став дедалі більше піддавати сумніву власні кадрові рішення та висловлювати стурбованість надмірним інтересом Леоніда Брежнєва до персонального складу найвищого політичного органу керівництва УРСР.

Обраний XXIV з'їздом КПУ Центральний Комітет на своєму організаційному пленумі 20 березня 1971 р. утворив Секретаріат і затвердив політбюро ЦК КПУ²⁹, персональний склад якого заздалегідь погодив генсек Леонід Брежнєв. Із 15 членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КПУ більшість орієнтувалася вже на голову уряду УРСР Володимира Щербицького, а не на першого секретаря. У квітні 1971 р. протеже Леоніда Брежнєва Володимира Щербицького обирають членом політбюро ЦК КПРС. З посиленням статусу В. Щербицького на республіканському політичному Олімпі утвердився своєрідний дуумвірат – тандем політичних конкурентів.

Проведення П. Шелестом автономістського курсу, його самостійність у вирішенні питань економічного та культурологічного характеру не могли подобатися союзному керівництву. Крім того, генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв ніколи не приховував свої симпатії до представника так званого дніпропетровського клану Володимира Щербицького, якому всіляко сприяв у просуванні кар'єрними сходами.

Відчуття неминучості кадрових перестановок витало у коридорах ЦК. Імовірні переміщення у вищих ешелонах влади ставали темою для розмов у середовищі партійної номенклатури і в неформальній обстановці. Політичну рокировку у керівництві Української РСР, зумовлену не

²⁷ О. Степис, «Особливості кадрових перестановок у керівній партійній номенклатурі УРСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. XX ст.)», *Література та культура Полісся* Вип. 72 (2013): 241–252.

²⁸ Шелест, «Справжній суд історії ще попереду», 99.

²⁹ Володимир Лозицький, *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991)* (Київ: Генеза, 2005), 104.

лише особистими мотивами, а й боротьбою за владу на республіканському та союзному рівнях, розпочав Леонід Брежнєв під час роботи травневого 1972 р. пленуму ЦК КПРС. 19 травня 1972 р. у перерві між засіданнями Л. Брежнєв у розмові з П. Шелестом несподівано запропонував йому «підвищення» – посаду заступника голови Ради міністрів СРСР.

Особистій пропозиції генсека Петро Шелест не міг відмовити. Після завершення пленуму відбулося засідання політбюро ЦК КПРС, на якому було ухвалено рішення: «Затвердити тов. П. Ю. Шелеста заступником голови Ради Міністрів СРСР, звільнивши його від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України»³⁰.

Відчувши штучність свого становища у найвищому виконавчому органі країни, перебуваючи у полоні емоційних переживань унаслідок розпочатої проти нього дискредитаційної кампанії в Україні Петро Шелест написав на адресу політбюро ЦК КПРС заяву, у якій «у зв'язку з різким погіршенням здоров'я і до краю пригніченим морально-фізичним станом» просив звільнити його від обов'язків члена політбюро і

«нав'язаної» посади заступника голови Ради міністрів СРСР. Прохання про відставку Петра Шелеста було задоволено 27 квітня 1973 р. на пленумі ЦК Компартії Радянського Союзу. У першій декаді травня 1973 р. у газеті «Правда» було оприлюднено указ президії Верховної Ради СРСР про звільнення П. Шелеста від обов'язків заступника голови Ради міністрів СРСР через вихід на пенсію.

Петро Шелест, перебуваючи на посаді першого секретаря ЦК КПУ, прагнув бути самостійною політичною фігурою, проводити автономістський курс, який найбільше проявлявся у обстоюванні економічних інтересів України перед центром і прихильному ставленні до української культури. Водночас П. Шелест залишався типовим представником радянської командно-адміністративної системи. Входячи до найвищого в СРСР керівного органу, П. Шелест був одним з ініціаторів придушення «Празької весни», яка, на його думку, сприяла поширенню антирадянських настроїв в Україні. Вмонтований у систему партійно-державної номенклатури СРСР, приймав усі правила гри, ініційовані Кремлем.

³⁰ Шелест, «Справжній суд історії ще попереду», 375–376.

Bibliographic References

- “Іа lychno holosoval za vynos Stalina iz Mavzoleia”. *Bulvar Hordona*, aprelia 15, 2008.
- Kapto, Aleksandr. *Na perekrestkakh zhyni: Polytycheskye memuaru*. Moskva: Sots.-humanyt. znanyia, 2003.
- Kriuchkov, Heorhii. *Trudnye uroki. Razdumia byvsheho partyinoho rabotnyka*. Kharkov, 2009.
- Liashko, Aleksandr. *Hruz pamiaty: Trylohiia. Vospomynanyia*. Kn. 3. “Na stupeniakh vlasti”. Kyev: Delovaia Ukraina, 2001.
- Lozyskyi, Volodymyr. *Politbiuro TsK Kompartii Ukrainy: istoriia, osoby, stosunky (1918–1991)*. Kyiv: Heneza, 2005.
- Lysenkov, N., Sorokyn, A. “Fydel Kastro ubil olenia, dvukh kozlov i kabana...”. *Za ramkamy bezmiatezhnykh arkhivnykh snimkov – ostraiia borba v sovetskykh verkhakh*. *Rodyna* 2 (2019).
- Shelest, Petro. “*Spravzhnii sud istorii shche poperedu*”. *Spohady, shchodennyky, dokumenty, materialy*. Uporiad.: V. Baran, O. Mandebura, Yu. Shapoval, H. Iudynkova; za red. Yu. Shapovala. Kyiv: Heneza, 2004.
- Shteinle, Oleksii. “Vykhidtsi z Kharkova u vyshchii lantsi radianskoi nomenklatury (1950–1970-ti roky)”. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* XXXVIII (2014): 229–230.
- Steshys, O. “Pilhy ta pryvilei kerivnoi partiinoi nomenklatury Ukrainskoi RSR u 1964–1985 rr.: materialno-pobutovyi ta likuvalno-ozdorovchyi aspekt”. *Literatura ta kultura Polissia* 71 (2012): 224.
- Steshys, O. “Osoblyvosti kadrovnykh perestanovok u kerivnii partiinii nomenklatury URSR (druga polovyna 60-kh – persha polovyna 80-kh rr. XX st.)”. *Literatura ta kultura Polissia* 72 (2013): 241–252.
- Trofimova, N. “Leonid Kravchuk: Shcherbytskyi ne vvazhava Kravchuka perspektynoiu postattiu...”. *Den*, liutoho 22, 2003.
- Vasyliiev, O. “Sviate slovo sovist”. *Silski visti*, bereznia 22, 1989.
- Vasyliiev, Valerii. “Pershi sekretari obkomiv Kompartii Ukrainy v radianskii upravlinskii systemi (seredyna 50-kh – pochatok 60-kh rr. XX st.)”. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka* 15 (2009): 323.

O. Bazhan

“DIRECTOR OF UKRAINE”. BEHAVIORAL MECHANISMS AND SPECIFICS OF PROFESSIONAL RELATIONS OF PETRO SHELEST, THE FIRST SECRETARY OF THE CENTRAL COMMITTEE OF THE COMMUNIST PARTY OF UKRAINE

Based on a detailed study and analysis of archival sources and testimonies of contemporaries, the characteristics of Petro Shelest's methods and principles of personnel selection for key positions in the Ukrainian SSR, his relations with subordinates in the process of work, formation of the closest circle of colleagues are presented. The analysis of the personnel of the Politburo of the Central Committee of the Communist

Party in 1963-1972 has been made. Based on memoir sources, character traits have been studied; personal qualities, as well as originality of relations of the first secretary of the Central Committee of the Communist Party both with subordinates and the top leadership of the Soviet state and family members have been described. The author of the article clarifies the main trends in the development of the system of privileges and the privileges of the Soviet nomenklatura in the period of “stagnation”. The pro-Ukrainian course of the leader of the republican party organization was reflected in the author’s book OUR SOVIET UKRAINE, which was published in 1970. At first glance, the openly ideological propaganda work of Petro Shelest clearly demonstrated the attention of the republican party-state elite to the social economic problems of Ukraine, and the interest in its history and culture. Sometimes Shelest defended individual Ukrainian cultural figures who were subjected to ideological persecution. At the same time, Petro Shelest remained a typical expression of the Soviet command-administrative system. It was during his leadership of the republic that mass punitive operations against the Ukrainian national movement took place. In August 1968, Shelest was one of the initiators of the suppression of the “Prague Spring” which, in his opinion, contributed to the spread of anti-Soviet sentiment in Ukraine.

However, P. Shelest’s pursuit of an autonomist course, his independence in resolving issues, and “localism and manifestations of nationalism” could not please the allied leadership. In April 1973, a campaign was inspired against his book OUR SOVIET UKRAINE. The book, which had a circulation of 100,000 copies, was withdrawn from sale and libraries. Shelest was removed from the Politburo of the CPSU Central Committee “for health reasons” and was forced to take retirement.

Keywords: Petro Shelest, Soviet party-state nomenclature.

Матеріал надійшов 12.03.2021

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)